

Araştırma Makalesi/Research Article
DOI: 10.53711/balkanistik.1702386
Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi, 2025; 7(1): 58-84
Journal of Balkanistic Language and Literature, 2025; 7(1): 58-84

ARNAVUTÇANIN GEG VE TOSK DİYALEKTLERİNİN FONETİK AÇIDAN BELİRLEYİCİ UNSURLARININ STANDART YAZIM DİLİNDEKİ YERİ

Tolga DİLLİOĞLU*

ÖZ: Balkanların en eski toplumlarından biri olan İlirlerin soyundan geldiği kabul edilen Arnavut ulusunun, kuzey bölgelerinde yaşayanlar Geg (*Gegë*), güney bölgelerindekiler ise Tosk (*Toskë*) adı verilen iki büyük gruba ayrılırlar. Geg ve Tosk tanımları aynı zamanda Arnavut toplumunun iki ana diyalektini adlandırmak için de kullanılır. Bu diyalektlerin kesişme çizgisini Arnavutluk sınırları içinden geçen İşkombi (*Shkumbin*) nehrinin oluşturduğu kabul edilir. Nehrin kuzeyine doğru çıkıldığında Geg diyalekti geniş bir bölgede hâkimiyet göstermeye başlar. Aynı durum güneye doğru inildiğinde de Tosk diyalekti için geçerlidir. İşkombi nehrinin etrafı ise geçişken bir yapıda olup, diyalektlerin birbirine yaklaştığı ortak bir alan olarak karşımıza çıkar. Arnavutçanın Geg ve Tosk diyalektleri aynı zamanda belirli bölgelerde karakteristik özellikler taşıyan ağızlara ayrılırlar. Arnavutluk sınırlarının ötesinde konuşulan ve yazılan diyalektlerin de birbirlerinden belirli özellikler bağlamında farklılık gösteren ağızları bulunur. Bu bağlamda hem ana diyalektlerin hem de ağızlarının geniş bir coğrafyada fonetik, morfolojik ve leksikolojik açılardan birçok farklılıkları ile karşılaşılır. Geg ve Tosk diyalektleri arasında en belirgin ve en çok sayıda değişim veya farklılaşma fonetik yapıdadır. Diyalektlerin kendilerine özgü karakteristik yapılarının yanı sıra zaman içinde kimi iç kimi dış, siyasi, coğrafi, sosyal ve kültürel çok değişkenli etkenlerden dolayı fonetik yapıların birbirlerinden farklılaştığı görülmektedir. Standart Arnavutça ise yüzyıllar boyunca birbirlerinden ayrılan diyalektleri ortak bir yazım dili ile buluşturmuştur. Ancak diyalektler üstü çatı bir dil oluşturması gereken standart Arnavutça, Tosk diyalektinin dil özelliklerini Geg diyalektine göre sayıca daha fazla kopyalamıştır. Bu

* Dr. Öğretim Üyesi., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Balkan Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arnavut Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: tolgadillioğlu@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1993-8993

OPEN ACCESS

© Copyright 2025 Dillioğlu

Cite As/Atıf: Dillioğlu T. (2025). Arnavutçanın Geg ve Tosk diyalektlerinin fonetik açıdan belirleyici unsurlarının standart yazım dilindeki yeri. *Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(1), 58-84.

Geliş Tarihi (Received): 19.05.2025

Kabul Tarihi (Accepted): 22.06.2025

çalışma Geg ve Tosk diyalektlerinin genel hatlarıyla ayrışan fonetik yapılarını birbirleriyle karşılaştırarak standart Arnavutçadaki güncel yerlerini tespit etmeyi ve incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Standart Arnavutça, Geg Diyalekti, Tosk Diyalekti, Karşılaştırmalı Dil Bilimi.

THE PLACE OF PHONETICALLY DETERMINANT ELEMENTS OF THE GHEG AND TOSK DIALECTS OF ALBANIAN IN THE STANDART ORTHOGRAPHY

Abstract: The Albanian nation, believed to be descended from the Illyrians, one of the oldest populations of the Balkans, is generally divided into two major groups: the *Gegs* (*Gegë*) in the northern regions and the *Tosks* (*Toskë*) in the southern regions. These designations also refer to the two main dialects of the Albanian language. The Shkumbin River (*Shkumbin*), which runs through central Albania, is traditionally regarded as the dividing line between these dialects. To the north of this river, the Geg dialect predominates across a wide area, while to the south, the Tosk dialect holds sway. The areas surrounding the river are characterized by transitional linguistic features, serving as a zone where dialectal traits tend to converge. Both the Geg and Tosk dialects are further subdivided into regional varieties (sub-dialects or speech forms) that exhibit distinctive phonetic, morphological, and lexical traits. Outside the borders of Albania, the dialects spoken and written by Albanian communities also include variants with distinct linguistic features. Thus, both major dialect groups and their sub-varieties display significant variation across a wide geographical area, especially in terms of phonetics, morphology, and lexicon. Among these levels of variation, phonetic differences between the Geg and Tosk dialects are the most salient and numerous. While each dialect maintains its own internal structure and characteristics, the influence of numerous internal and external factors such as political, geographical, social, and cultural developments has led to further phonetic divergence over time. Standard Albanian, as a codified literary language, has attempted to unify these historically divergent dialects under a single written norm. However, instead of balancing both dialectal traditions, the standard language has predominantly adopted phonetic and structural features from the Tosk dialect, to a significantly greater extent than from Geg. This study aims to examine and compare the phonetic structures that differentiate the Geg and Tosk dialects and to analyze how these differences are reflected in contemporary Standard Albanian.

Keywords: Standard Albanian, Geg Dialect, Tosk Dialect, Comparative Linguistics.

Giriş

Arnavutça başta Arnavutluk ve Kosova olmak üzere Kuzey Makedonya, Karadağ, Yunanistan, Sırbistan, Bosna Hersek ve İtalya gibi Arnavut nüfusun yaşadığı geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. Arnavutçanın diyalektleri ve bunların ağızları, coğrafi yayılımlarının ötesinde tarihi süreçlerinde yer alan savaşlar, hegemonyalar, göçler ve kültürel etkileşimler gibi birçok etkenin günümüze kadar şekillendirdiği olguların tezahürünü yansıtmaktadır. Arnavutça, ilk yazılı eserleri ve araştırmacıların tarihsel süreçlerden aktardıkları bilgiler ışığında

Balkan coğrafyasında konuşulan tüm dillerden farklı yapılara sahip olduğu gibi diyalekt ve ağızları bakımından da erken dönemlerden itibaren fonetik, morfolojik ve leksikolojik açıdan çeşitlilik gösterir. İç yapıdaki bu çeşitliliğin ana hatlarını coğrafi olarak kuzey bölgelerde yaşayan Arnavutların konuştuğu Geg ve güneyde konuşulan Tosk diyalektleri oluşturur. Her iki ana diyalektin de erken dönemlerde birbirlerinden farklılaşmış olan ve gene bölgesel olarak adlandırılan ağızları mevcuttur. Çeşitli bölge ve şehir isimleriyle anılan ağızlar genel olarak kuzey ve güney olarak hem Geg hem de Tosk ağızlarına ayrılırlar (Gjinari, 1989, s. 50). Bunlarda içlerinde kuzeybatı, kuzeydoğu, orta ve merkez Geg ağızları, güney Tosk sınırlarında konuşulan Labëri ve Çamëri ağızları ile Tosk diyalektinde yer alan diaspora Arnavutlarının konuştukları Arbëresh ağızları olarak sınıflandırılırlar (Shkurtaj, 2016, s. 23).

Arnavut toplumunun siyasi tarihinin yanında sosyal, kültürel ve ekonomik birçok faktör, Arnavutçanın diyalekt ve ağızlarının geniş bir coğrafyada çeşitlenmesinde etkili olmuştur. Arnavut dilinin ilk yazılı ve edebi belgelerinden başlayarak standart Arnavutçanın genel anlamda yaygınlaşarak kabul görmesine kadar kaleme alınan çoğu eser Geg veya Tosk diyalektinin ağız özellikleriyle yazılmıştır. Arnavut toplumunun yazı dilinde bir birlik kurma ve herkes için ortak bir dil normu oluşturma fikri ise çeşitli dönemlerde ortaya atılmış olmasına rağmen hayata geçirilememiştir. Ancak Arnavut dili ve edebiyatı üzerine İkinci Dünya Savaşı sonrasında her alanda gelişerek artış gösteren çalışmaların, Arnavut dil bilimcilerini, edebiyatçılarını, yazarlarını ve dönemin siyasi aktörlerini standart bir yazım dili fikrini hayata geçirmek konusunda kaçınılmaz bir noktaya getirdiği görülmüştür. Böylece standart Arnavutça fikri, dilsel, toplumsal ve kültürel açıdan en önemli ilerlemesini 1967 yılında hazırlanan taslakla sağlamış ve önde gelen Arnavut dil bilimci, edebiyatçı ve yazarların katılımıyla 1972 yılında Tiran'da gerçekleşen kongrede nihai halini almıştır (Kostallari vd., 1973, s. 15-21). Yaklaşık altı yıl süren tüm süreçler sonucunda çeşitli tartışmalar, itirazlar ve kabuller ortaya konmuş ve delegasyonun son süreçteki ortak görüşleri doğrultusunda Arnavutçanın standart yazım dili kabul edilmiştir (Veselaj, 2015, s. 173-190).

Arnavutçanın diyalektleri dil bilimsel açıdan birbirlerinden fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksikolojik açılardan birçok farklı yapıya sahiptir. Bu durum geniş bir coğrafyaya yayılmış bir biçimde karşımıza çıkan diyalekt ve

ağızların, tarihsel süreçlerde sosyopolitik, sosyokültürel ve sosyolengüistik birçok olgunun etkisiyle şekillendiğini göstermektedir. Arnavut dil tarihinde ulusal bir alfabe ile standart yazım dili üzerine ortaya konan çabalar ve bu bağlamda gelişen süreçler diyalektler üzerinde ortak bir dil oluşturulmasını zorunlu hale getirmiştir. Standart Arnavutça olarak kabul edilen ortak yazımın, uzak coğrafyalardaki ağızların birbirlerini anlayamayacak derecede farklılaşması ve Arnavutçanın ilk yazılı belge ve eserlerinden başlayarak yüzyıllar boyunca kaleme alınan her yazının farklı alfabe ve diyalektlerde yazılması gibi farklılıkları ortadan kaldırarak tüm diyalekt ve ağızların üstünde çatı bir dil oluşturması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Arnavut toplumu, alfabe birliğini oluşturmak üzere çeşitli dönemlerde fikir ve girişimler ortaya koymuşlardır (Sezer, 2024, s. 251-253). Günümüzde kullanılan Arnavut alfabesini 1908 yılında hayata geçirebilmiş ancak buna rağmen diyalekt yazımlarından ortak bir yazım diline uzun yıllar sahip olamamışlardır. Konuşma dilinde de asırlar boyunca ana diyalektlerin ve bölgesel ağızların birbirlerinden çeşitli sebeplere bağlı olarak ayrışmasından ve kimi dil bilimsel özelliklerinin farklılaşmasından dolayı bu birliktelik gecikmiştir. Bu bağlamda çalışmamız, karşılaştırmalı dil bilim yöntemini esas alarak Geg ve Tosk diyalektlerinin genel özellikleri bağlamında tasnifini ve fonetik açıdan birbirlerinden ayrıştıkları en belirleyici özelliklerini karşılaştırmalı örneklerle ele alarak Arnavutçanın standart yazım dilindeki yerini analiz etmeye odaklanmaktadır.

1. Geg ve Tosk Diyalektlerinin Genel Özellikleri

Arnavut toplumu, ataları olarak kabul ettikleri İlriler gibi Balkan coğrafyasının geniş bir bölümüne yayılmış, siyasi birliklerini uzun yıllar kuramamış ve ortak bir pencereden yüzyıllarca bakmayı başaramamış bir tarihe sahiptir (Bozbora, 1997, s. 23-41). Büyük aileler, kabileler, feodal yapılar, siyasi, coğrafi ve sosyo-ekonomik faktörler, kan davaları, savaşlar ve istilalar gibi birçok etken Arnavutların dilinin de zaman içinde birbirlerinden farklılaşmasına sebep olmuştur. Arnavutçanın ilk yazılı belgeleri dikkatlice incelendiğinde, fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksikolojik yapıların coğrafi olarak farklılık gösterdiği tespit edilmiş ve bu bağlamda dilin çok daha önceki tarihlerde diyalektlere evrilmiş olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır (Çabej, 2008, s. 216). Arnavutçanın ilk yazılı belgelerinden başlayarak günümüze kadar gelen süreç içindeki yazılı dil incelendiğinde, bu dilin Geg (*Gegërisht*) ve Tosk (*Toskërisht*) olmak üzere iki ana diyalekte (Friedman, 2004, s. 14) ve bu iki diyalektin de içlerinde Arnavutluk sınırları dışına kadar uzanan

ağızlara ayrıldığı araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmıştır (İslamaj ve Thaci-Mehmetaj, 2013, s. 8).

Her iki ana diyalektin de birbirine en yakın olduğu, geçişken olarak tanımlanan ve aynı zamanda da iki diyalekti birbirinden ayırmak için çizilen çizgi, Arnavutluk'un orta bölgesinden geçen İşkombi nehridir (Ajeti, 2017, s. 36). Ancak bu nehrin sınır olarak kabul edilmesi hem ana diyalektlerin hem de bunların ağızlarının sadece Arnavutluk sınırları içinde konuşulduğu ve çizginin bu nedenle çizildiği anlamına gelmemektedir. Genel anlamda Balkanlara yayılmış, toplu halde veya seyrek bir biçimde yaşayan ve Arnavutçayı anadili olarak konuşan tüm Arnavutların bölgelere göre konuştukları diyalektler, bölgesel ve yerel yapısal özellikleri bağlamında ağızlara da ayrılarak sınıflandırılmıştır. Dolayısıyla Arnavutluk sınırları içinde ve özellikle diğer ülkelerde Arnavut toplumu tarafından konuşulan birçok ağız bulunmaktadır. Arnavutçanın ana diyalektlerini temsil eden Geg ve Tosk terimleri, aynı zamanda bölgesel olarak kullanılan ve İşkombi nehrinin kuzeyinde kalan yüksek kesimlerde yaşayanlar ile güneyindeki ovalarda ikamet eden halkın kendini ifade ederken sınıflandırdığı adlar olarak da karşımıza çıkmaktadır (Skendi, 1967, s. 14). Ancak İşkombi nehri yalnızca coğrafi olarak iki diyalekti birbirinden ayırarak sınırların belirlenmesinde kullanılan bir çizgisidir. Arnavut toplumu, her ne kadar diyalektlere göre Geg veya Tosk olarak adlandırılırsalar veya fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksikolojik açılardan birbirlerini anlayamayacak kadar uzak bölgelerin ağızlarını konuşsalar da bu durumun aynı soydan geldikleri gerçeğini değiştirmediklerini ve sadece coğrafi açıdan ayrıldıklarını dile getirirler (Alpan, 1979, s. 45). Bunun yanı sıra belirlenen bu çizginin Arnavutça açısından da bir ayrılık olmadığı, aksine etrafında geçişken bir daire oluşturması nedeniyle aslında iki diyalekti birbirine bağladığı noktasında görüşler de mevcuttur (Kallamata, 2005, s. 80).

1.1. Coğrafi Dağılım

Arnavut dilinin diyalektleri açısından İşkombi nehrini sınır, etrafındaki geçişken sahayı da istisna olarak kabul ettiğimizde, nehrin kuzey kesimlerinde yaşayan Arnavut toplumunun ağızlarıyla birlikte genel manada Geg diyalekti, güneyindeki bölgelerde kalan Arnavutların ise Tosk diyalektini konuştuğu kanısına varılmaktadır (Gjinari, 1966, s. 101). Nehrin kuzey kesimi olarak tarif edilen ve ağızlarıyla birlikte Geg diyalekti konuşan Arnavut toplumunun yaşadığı bölgelerin

günümüz Arnavutluk sınırları dışına uzandığı ve birçok ülkenin sınırlarını aştığı da bilinmektedir. Örneğin Arnavutluk'un kuzey bölgeleri dışında Kosova'nın tamamında, Karadağ'ın Arnavutluk sınırına yakın bölgelerinde ve Kuzey Makedonya'nın özellikle kuzeybatı kesimlerindeki Arnavutların bölgesel özelliklerine göre sınıflandırılan Geg diyalektinin ağızlarını konuştukları görülmektedir (Veselaj, 2015, s. 43). Nehir sınırının üst bölgesi güney Geg, devamında kuzeye doğru orta Geg ve kuzey sınırlarına doğru da kuzeydoğu ve kuzeybatı Geg olmak üzere kuzey Geg ağızlarına ayrıldığı ve coğrafi terimlerle adlandırıldıkları görülmektedir (Mulaku, 2009, s. 22). Genel olarak Geg diyalektinin iki büyük ağını oluşturan kuzey ve güney Geg ağızları Mat nehri sınır olarak kabul edilerek ikiye ayrılırlar (Gjinari, 1976, s. 128). Aynı zamanda bu nehrin güney Geg ağızları ile kuzeydoğu ve kuzeybatı Geg ağızlarını da birbirlerinden ayıran sınır çizgisi olduğu kabul edilir (Ollomani, 2020, s. 101). Özellikle Rus Albanolog Agniya Vasilyevna Desnitskaya'nın 1968 yılında yayımlanan “Албанский Язык И Его Диалекты” (Arnavut Dili ve Diyalektleri) ile Arnavut dil bilimci Jorgji Gjinari'nin 1972 yılında basılan “Dialectologjia shqiptare” (Arnavutçanın Diyalektolojisi) adlı eserleri, Geg diyalektinin birçok ayırt edici özelliğini geniş bir biçimde ele alan öncü çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır (Desnitskaya, 1968, s. 64-219; Gjinari, 1972, s. 54-58). Ayrıca günümüzde geline aşamaların temelini oluşturacak olan ağızların belirlenmesi, bölgesel olarak yayılımları ve bunları birbirinden ayıran birçok faktörün aydınlığa çıkmasına sebep olan farklı çalışmalara da imza atmışlardır (Beci, 1970b, s. 125).

Genel olarak bakıldığında, güney Geg ağızları İşkombi nehrinden Kruya, Mat ve Debre bölgelerine kadar olan alanda konuşulmaktadır (Çeliku, 1968, s. 124). Orta Geg ağızları ise güneyde Martenesh ve Çermenik'ten kuzeyde günümüz Kuzey Makedonya sınırları içinde bulunan Kalkandelen, Gostivar ve Üsküp çevresini de içine alarak Drini Vadisi ve Şar Dağlarına kadar olan bölgeleri kapsamaktadır (Beci, 1970a, s. 109). Kuzeydoğu Geg ağızları Kosova ve Kuzey Makedonya'nın kuzeybatı kesimlerini içine alırken (Beci, 1971, s. 165), kuzeybatı Geg ise Kukës ve İşkodra çevresiyle günümüz Karadağ sınırları içinde kalan kesimleri kapsamaktadır (Hamiti ve Qamili, 2014, s. 92). Geg diyalekti üzerine önemli çalışmaları bulunan Avusturyalı dil bilimci Maximilian Lambertz, 1916 yılında kaleme aldığı eserinde Arnavutçanın Geg diyalektini, Makedonya'nın batı kesimlerini dışarıda tutarak bölgelere göre altı farklı grupta ağızlara ayırarak tasnif etmiştir (Beci, 1987, s. 61).

Arnavut dilinin önemli dil bilimcilerinden biri olarak kabul edilen Eqrem Çabej, Maximilian Lambertz'in I. Dünya Savaşı sırasında Arnavutluk'ta diyalektler hakkında yapmış olduğu araştırmalar sonucunda Geg diyalektinin kendi içinde de ağızlara ayrılması hususunda sarf etmiş olduğu cümleleri şu şekilde aktarmaktadır: “...Geg diyalekti kendi içinde bir bütünlük göstermemektedir. Aksine, bir diyalekt topluluğu vardır ve bunlar da dil açısından bakıldığında birbirlerine benzememektedir. Geg diyalekti kadar açık olmasa da Tosk diyalekti de ağızlara ayrılır” (Çabej, 1976, s. 95).

Tosk diyalekti ise İşkombi nehrinin güney kesimlerinde, Yunanistan sınırları içinde Arnavutların Çamerya olarak adlandırdığı bölgede ve Arvanitlerin yaşadığı güneydoğu kesimlerinde, Kuzey Makedonya'nın Ohri ve Struga şehirlerinden Manastır şehrine kadar olan bölgelerde ve son olarak yüzyıllar önce İtalya'ya göçmüş Arnavutlar arasında konuşulmaktadır (Kadriu, 2002, s. 22). Bu bağlamda güneyde yer alan tüm ağızlar Tosk diyalektinin karakteristik özellikleriyle şekillenmektedir. Kuzey ve güney Tosk ağızları olarak iki büyük ağız grubuna ayrılan Tosk diyalektinin Arnavutluk sınırları ötesinde de ağızları bulunmaktadır. Labëri, Çamëri ve Arbëresh ağızları, Tosk diyalektinin güney ağızlarının bölgesel olarak alt dallarını oluştururlar (Çabej, 1976, s. 117). Kuzey Tosk ağızları, İşkombi nehrinden başlar ve güneye doğru Elbasan, Berat, Skapar, Mallakastër, Fier ve Lushnjë bölgelerinde hakimdir. Güney Tosk ağızları ise konuşulan bölgelere göre sınıflandırılır. Arnavutluk'un güneybatısında yer alan Ergirikasri, Avlonya, Tepelene, Himara ve Kurvelesh bölgelerinde yaygın olarak Labëri ağzı, Yunanistan'ın kuzey batısındaki Filat, Paramithia, Igumnitsa ve Margariti etrafında yaşayan Arnavut azınlıkların arasında da Çamëri ağzı konuşulur (Desnitskaya, 1968, s. 231-277). Ayrıca yüzyıllar evvel orta Yunanistan'a ve İtalya'nın güneyine göçen Arnavut diasporasının konuştuğu Arbëresh ağızları da Tosk diyalektinin içinde yer almaktadır (Gjinari, 1989, s. 57-58; Shkurta, 2016, s. 23). Daha da genişlettiğimizde Geg diyalektinin güneybatı Sırbistan ve Bosna-Hersek toprakları içinde, Tosk diyalektinin ise Bulgaristan ve Ukrayna içlerine kadar uzanan Arnavut diasporalarında konuşulduğu tespit edilmektedir (Islamaj ve Thaci-Mehmetaj, 2013, s. 8).

1.2. Tarihsel Süreçler

Arnavut dilinde diyalektlerin oluşmasıyla ilgili birçok dil bilimci ve bilim adamı farklı fikirler öne sürmüştür. İki ana diyalektin ve Arnavut toplumunun bu bağlamda bugünkü adlandırma ile Geg ve Tosk olarak ayrılması XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında yapılan çalışmalarla ortaya çıkmıştır (Gjinari, 1976, s. 144). Arnavut dilinin diyalektleriyle ilgili ilk çalışmaların Arnavut dili, kültürü ve tarihi uzmanı Alman diplomat Johann Georg von Hahn tarafından kaleme alınan “Albanesische Studien” (Arnavutça Çalışmaları) adlı eseri ile başladığı kabul edilir (Beci, 1978, s. 53). Hahn, bu bağlamda Arnavut dilinin diyalekt süreçlerinin başlangıç noktasını Arnavut toplumunun yaşadığı coğrafyanın en eski ev sahiplerinden olan İtir ve Epir soylarına kadar indirmiştir. Alman Albanolog Gustav Meyer ise bu teorinin olasırlığına destek vermiş ancak herhangi bir kanıt bulunmadığından bahsetmiştir. Avusturyalı Albanolog Norbert Jokl de Meyer’in görüşüne yakın bir fikir belirterek, Hahn’ın Arnavut soyunun eski bir tarihi ayırımına atıfta bulunduğundan ancak kimsenin bunu kanıtlayamadığından dolayı belirsizliğini koruduğundan söz etmiştir. İtalyan dil bilimci Carlo Tagliavini ise Tosk ile Geg diyalektleri arasındaki farklılıkların çok sonradan da oluşmuş olabileceği fikrini ortaya atmış ve Hahn’ın görüşüne katılmadığını açıklamıştır (Beci, 1982, s. 65).

Arnavutçanın Geg ve Tosk diyalektleri arasındaki farklılıklar genel olarak aynı kökten zaman içinde farklılaşan bir dilin unsurları olarak kayda geçmiştir. Bu bağlamda her iki diyalekti de gövdesini Arnavutçanın oluşturduğu ağacın iki ana dalı olarak ve ağızları da özellikleri çerçevesinde dalların kolları olarak değerlendirmek, farklı yaklaşımlara kapı aralanmaması açısından önemlidir. Çünkü Arnavut dilinin diyalekt ve ağızlarındaki ortak unsurlar, farklılıklara nazaran oldukça fazla sayıdadır ve standart yazım dilinin de üstünde büyük bir etkiye sahiptir (Hamiti ve Qamili, 2014, s. 56). Tüm bu bilgi ve teoriler çerçevesinde Arnavutçanın diyalektlerinin milattan sonra IV. yüzyıl itibaren başlayan Hristiyanlaşma ve akabinde dilde yaşanan değişimlerin etkisiyle oluştuğu da ortaya atılan söylemler arasındadır (Fortson, 2009, s. 448). Aynı şekilde bu görüşü destekleyenlerin yanı sıra daha sonraki yüzyıllarda geliştiği fikrini savunan Arnavut ve yabancı dil bilimciler de mevcuttur (Demiraj, 2006, s. 101). Ancak tüm fikir ve görüşlerde ortaya atılan zaman farkı, Arnavutçanın diyalektlerinin sonradan oluştuğu sonucunu değiştirmemektedir. Devam eden süreçlerde birçok çalışma ve karşılaştırma

yapılmış olsa da bunlar belirli bölgeler veya topluluklarla sınırlı kalmıştır. Diyalекtlerle ilgili yoğun ve stratejik çalışmalar İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan yeni düzenden sonra artış göstermiştir. Aynı zamanda gelişerek artan bu çalışmaların ortak bir yazım dilinin gündeme gelmesine ve hayata geçirilmesine çok önemli katkıları olmuştur.

Arnavutluk Devleti'nin 1912 yılında ilan edilen bağımsızlık bildirgesi ile Arnavut toplumunun tarih sahnesindeki ilk ulus devletini yani siyasi birlikteliğini hayata geçirmeye başlamıştır. Ancak dönemin siyasi, ekonomik ve sosyokültürel koşulları Arnavut toplumunun dil çalışmalarına yenilik getirebilecek önemli adımlar atmasına olanak tanımamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulmaya başlanan yeni düzende Arnavutluk, Kosova, Makedonya ve Karadağ'daki politik ve sosyal değişimlere ek olarak demografik değişimler de meydana gelmiş ve bunların sonucunda Arnavut toplumu kent merkezlerine ve deniz kenarına göç etmeye başlamıştır. Bununla birlikte farklı diyalекt ve ağızların aynı coğrafyada konuşulmaya başlanmasıyla birlikte ortaya çıkan dil problemleri, Arnavutçanın standart bir dile ihtiyacının anlaşılmasına daha güçlü bir biçimde sebep olmuştur (Rrokaj, 2012, s. 48-49). Dil birliğinin bu ve bunun gibi birçok sebepten dolayı ihtiyaç haline gelmesi nedeniyle hem Arnavutluk sınırları içinde hem de dışında yaşayan Arnavut dil bilimci, edebiyatçı, yazar ve akademisyenler kongreler düzenlemeye başlayarak 1972 yılında Arnavutçanın diyalекtler üstünde standart bir dile kavuşması yolunda önemli kararlar almıştır. Tartışmalar ve öneriler çerçevesinde genel kabuller uygulanarak her iki ana diyalекtin de belirli özellikleri seçili oranlarda göz önüne alınmış, harmanlanmış ve bu bağlamda imla kuralları ile birlikte standart Arnavutça yazım dili oluşturulmuştur (Veselaj, 2015, s. 191). Ancak günümüzde hala Arnavut toplumunun genelinde standart Arnavutçanın etkili olduğundan bahsetmek mümkün değildir. Standart Arnavutça tüm diyalекtlerin üstünde edebi alana nüfus etmesine rağmen bölgesel ağızlarıyla yaşamaya ve gelişmeye devam etmektedir (Gjinari, 1985, s. 43).

1.3. Dil Özellikleri

Arnavutçanın diyalекtleri arasındaki en büyük fark fonetik ve morfolojik farklılıklardır. Detaylandırıldığı zaman sayıca en fazla fonetik farklılıklar karşımıza çıkar. Daha sonra morfolojik ve en sonunda da leksikolojik ayrımlar gelmektedir (Gjinari, 1966, s. 102). Sentaktik özellikler ise her dilde olduğu gibi diyalекtlerin de

en merkezi parçasıdır, ancak Geg ve Tosk diyalektlerinde önemli farklılıklar göstermemektedir. Bu açıdan bakıldığında diyalekt ve ağızlarda görülen fonetik ve morfolojik farklılıklar sentaktik açıdan genellikle herhangi bir değişim göstermeden kalmıştır (Totoni, 1978, s. 89). Fonetik açıdan Geg ve Tosk diyalektleri arasında en belirgin özellikler arasında geniz ünlü ve ünsüzlerinin Geg diyalektinde korunması, rotasizm olayının Tosk diyalektindeki karakteristik yapısı, uzun ünlülerin Tosk diyalektinde düz ünlülere dönüşmesi, vurgunun Geg diyalekti yazımlarında gösterilmesi, ünlü, ünsüz ve diftonglarda yaşanan ses düşmesi veya değişimleri gibi ağızlara da tezahür eden birçok ses olayı bulunmaktadır (Shkurtaj, 2016, s. 46-64). Tosk diyalektinde yalnızca ağız ünlüleri kullanılırken, Geg diyalektinde /ĩ/, /ỹ/, / ǝ̃ /, /ẽ/, /ǎ/, /ǒ/, /ũ/, /ǝ̃/ kısa ağız ünlüleri, /i:/, /y:/, / ɔ:/, /e:/, /æ:/, /a:/, /o:/, /u:/, /ə:/ uzun ağız ünlüleri ve /ĩ/, /ỹ/, /ǝ̃/, / ẽ/, /ǎ/, /ũ/ geniz ünlülerine rastlanmaktadır (Gjinari, 1989, s. 101-102). Geg diyalektinde diftong /ue/ (*grue*), Tosk diyalektinde ise /ua/ (*grua*) olarak karşımıza çıkar (Hamiti, 2005, s. 58). Arnavut dilinde *vaj*, *vatër*, *varr*, *vak*, (*i,e*) *varfër* gibi /va-/ ile başlayan sözcükler Tosk diyalektinde değişime uğramazken Geg diyalektinde /vo-/ ile başlar (Shkurtaj, 2016, s. 49). Geg diyalektinin karakteristik sesleri olan geniz ünsüzleri Tosk diyalektinde yer almaz. Özellikle /n/ geniz ünsüzü rotasizme uğrar ve Tosk diyalektinde karşımıza /r/ sesi olarak çıkar. Tosk diyalektinde *mbush*, *nderoj*, *ngas* gibi /mb/, /nd/ ve /ng/ ünsüzleriyle ifade edilen sesler de Geg diyalektinde geniz ünsüzleri olan /n/ ve /m/ sesleriyle karşımıza çıkar (Hamiti, 2005, s. 58). Bunlara benzer birçok ses değişmesi ve ses düşmesi özellikle geniz seslerini koruyan Geg diyalekti ile ağız seslerini kullanan Tosk diyalekti arasında farklı ses olaylarına sebep olur. Bu bağlamda diyalektler arasındaki fonetik farklılıkların çok fazla sayı ve türevde olması morfolojik ve leksikolojik yapılar da kendini göstermektedir.

Geg ve Tosk diyalektlerinin morfolojik açıdan en belirgin isimlerin hal çekimleri ile fiillerin bireşik ve sentetik yapılarında karşımıza çıkar. Arnavutçada /ua/ diftongu ile biten *ftua*, *përrua*, *thua* gibi sözcüklerin belirtili hallerinde diftong /o/ sesine dönüşerek çekim eki alır (Agalliu, 2002, s. 114). Geg diyalektinde /ue/ diftonguyla biten bu gibi isimlerde belirtili hal çekimlerinde /n/ ünsüzü de değişen /o/ sesiyle birlikte ekten önce sözcükte yer alır. Tosk diyalektinde *fto-i*, *prro-i*, *tho-i* gibi karşımıza çıkan çekimler Geg diyalektinde *fton-i*, *prron-i* ve *thon-i* şeklinde farklılık gösterir. Son ünsüzü /k/, /g/ ve /h/ ile biten isimlerde de Geg diyalekti {-i} çekim ekiyle (*mik-i*, *zog-i*, *krah-i*) belirtili yaparken Tosk diyalektinde {-u} çekim

eki kullanılır (Shkurtaj, 2015, s. 65-66). Arnavutçanın fiil çekimlerinde ise Geg ve Tosk diyalektinin morfolojik açıdan en karakteristik motifleri karşımıza çıkar. Fiillerin kip ve zaman çekimlerinde görülen bireşik ve sentetik yapıların diyalektler arasında oldukça yapısal olarak değişimlere uğradıkları görülür. Bildirme kipi şimdiki/geniş zamanın hikâye biçiminde çekimlenen edilgen bir fiil, Tosk diyalektinde zaman ve şahıs ekiyle sentetik bir yapıda çekimlenirken Geg diyalektinde fiilin önüne bildirme kipinin bilinen geçmiş zaman edilgen fiil tanımlığı alarak çıkar. İstek kipinde ise bireşik yapıların karakteristik tanımlıkları diyalektlere göre farklılaşır. Bu duruma bildirme kipinin bazı geçmiş zaman çekimlerinde de Geg diyalektinin bireşik yapıyı çoğaltarak çekimlenmesinde rastlanır. Aynı zamanda tüm bu çekim farklılıklarında fiillerin de diyalektlerin fonetik özelliklerine göre birbirlerinden farklılaştıkları görülür (Hamiti, 2005, s. 58).

Arnavutçanın diyalektlerinde rastlanan leksikolojik farklılıklar ise Geg ve Tosk diyalektlerinin tarihsel süreçlerindeki sosyal değişkenliklere göre şekillenmiş yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyolengüistik açıdan dil çeşitliliği, kod değişimi, toplumsal statü gibi birçok olgunun etkisi, Geg ve Tosk diyalektlerinde aynı nesne veya eylemi adlandırmak için farklı sözcüklerin kullanılmasına yol açmıştır. Ancak bu farklılar diyalektlerin tümünde mutlak bir ayrım işareti değildir. Nicelik olarak fonetik ve morfolojik farklılıklardan sonra gelen leksikolojik ayrımlar, çoğunlukla diyalektlerin ağızlarında bölgesel veya yerel kullanımlara dayanmaktadır (Shkurtaj, 2015, s. 105-106). Arnavut dilinin ortak yazımında ise kimi sözcükler hem Geg hem Tosk diyalektinde kullanılan formuyla eş anlamlı sözcükler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak birçoğu ise standart dilde sadece Tosk diyalektindeki gibi kabul edilmiştir. Örneğin köy anlamına gelen sözcük Geg diyaletinde *katun(d)*, Tosk diyalektinde *fshat*, standart Arnavutçada ise her ikisi de kullanılır. Ancak Geg diyalektinde kullanılan *tamël*, *hajvan*, *katërdhjetë* ise Tosk diyalektinde ve standart Arnavutçada *qumësht*, *kafshë*, *dyzet* olarak karşımıza çıkar (Asllani, 2005, s. 59). Tüm bu genel kabullerden yola çıkarak Geg ve Tosk diyalektleri arasındaki farklılıkların sınıflandırılmasında ortak bir yazım dili olarak kabul gören standart Arnavutçanın yapısı önemlidir. Konunun detaylı bir biçimde anlaşılabilmesi için Geg ve Tosk diyalektlerinin fonetik açıdan belirleyici unsurlarını ve bunların Arnavutçanın standart yazım dilindeki yansımalarını incelemekte fayda vardır.

2. Diyalекtlerin Fonetik Açıdan En Belirleyici Özellikleri

Arnavut dilinin Geg ve Tosk diyalекtlerinin fonetik özellikleri bağlamında birçok değişkeye sahip oldukları görülür. Bu durum birbirleriyle yüzyıllarca etkileşime girmemiş, sınır bağı kalmamış ve farklı birçok zaman dilimlerinde siyasi, coğrafi, sosyal ve kültürel faktörlerden etkilenecek gelişim ve değişimler geçiren bölgesel ve yerel ağızlarda sayıca daha fazla ve ayrıntılıdır. Bu yüzden derinlere inildiğinde ortak unsurlar yerini sayıca daha fazla farklılıklara bırakır. Ortak bir yazım diline geçilememiş olması da farklılıkların tarihi süreçlerde yaşanan gelişmeler doğrultusunda artmasına ve bu bağlamda ilk yazılı eserlerden günümüze diyalекtlerin bölgelere göre farklı ağızlarla yazılmasına neden olmuştur (Mulaku, 1997, s. 7). Genel olarak ana diyalекtlerin fonetik açıdan temel farklılıklarından yola çıktığımızda /n/ geniz sesinin /r/ sesine, geniz ünlülerinin ağız ünlülerine dönüşmesi ve vurgu sesi olan /ë/ ünlüsünün telaffuzu gibi ses olayları öne çıkmaktadır. Ancak Geg ve Tosk diyalекtlerinin fonetik açıdan belirleyici unsurlarının, nicelik ve yoğunluk açısından hem kendi içlerindeki ortak unsurlar bağlamında hem de birçok diyalekte ve ağızlara sahip diğer dünya dilleri nazarında çok fazla yer kaplamadığı, ortak dilin farklılıklara göre daha belirleyici olduğu görüşü de mevcuttur (Demiraj, 1988, s. 130).

Arnavutçada Geg ve Tosk diyalекtlerini birbirinden fonetik olarak ayıran en belirleyici özellik iki ünlü arasında kalan /n/ sesinin /r/ sesine dönüşmesi yani rotasizm olarak gösterilir (Veselaj, 2015, s. 44). Bu durum Arnavutçanın standart yazım dilinde de kendini gösterir. Geg diyalекtinin ayırt edici özelliklerinden olan geniz sesleri ve özellikle /n/ geniz ünsüzü, rotasizme uğrayarak Tosk diyalекtinde /r/ ünsüzüne dönüşür. Bunun yanı sıra Geg diyalекtinde sıkça rastlanan geniz ünlüleri Tosk diyalекtinde ağız ünlüleri olarak telaffuz edilir. Dolayısıyla geniz sesleri Geg diyalекtinde korunurken Tosk diyalекtinde yer almamaktadır (Shkurtaj, 2016, s. 47). Tosk diyalекtinde vurgu sesi olan /ë/ ünlüsü özellikle Geg diyalекtinde telaffuz edilmez. Bunun yerine karşımıza /â/ geniz ünlüsü çıkar (Buchholz ve Fiedler, 1987, s. 14). Bu bağlamda Tosk diyalекtinde yazılı bir metin Geg diyalекtinin herhangi bir konuşanı tarafından çok farklı bir telaffuz ile okunabilmektedir. Tosk diyalекti ile Geg diyalекti arasındaki fonetik açıdan belirleyici farklılıklar istisnalar dışında genel olarak Arnavutçanın standart yazım dili için de geçerlidir. Bunların dışında diftongların diyalекtlerdeki kullanımı ile /vo-/ ~ /va-/ hece değişimi gibi karşımıza

çıkan örnekler de fonetik olarak belirleyici özellikler içermektedir (Hamiti ve Qamili, 2014, s. 65).

2.1. Rotasizm

Arnavut dilinde rotasizm, Geg ve Tosk diyalektlerinin fonetik farklılıkları arasındaki en dikkat çeken ve ayırıcı en belirleyici özelliklerinden biridir. Bu ses olayında Geg diyalektinde iki ünlü arasına giren /n/ geniz ünsüzü, Tosk diyalektinde /r/ ünsüzü olarak karşımıza çıkmaktadır (Shkurtaj, 2016, s. 48). Bu durum sözcüklerin sadece basit hallerinde değil aynı zamanda morfolojik olarak çekimlenme veya türeme süreçlerinde de görülmektedir (Demiraj, 2015, s. 53). Örneğin; *bâna ~ bëra, dashuní ~ dashuri, hÿna ~ hyra, gjâna ~ gjëra, gjuni ~ gjuri, mbëretní ~ mbëretëri, mungu ~ murgu, njâni ~ njeri, pasuni ~ pasuri, pleqní ~ pleqëri, gjarpën ~ gjarpër, robni ~ robëri, shoqnore ~ shoqërore, Shqipni ~ Shqipëri, Vlonë ~ Vlorë, zâni ~ zëri* vb.

Geg: “Mbassi e mbylli derën me kujdes, ai çoi kapakun dhe pau se në të ishte një *gjarpën* i bardhë” (Grimm, 1955, s. 65).

70

(Kapıyı dikkatlice kapattıktan sonra kapağı kaldırdı ve içeride beyaz bir **yılan** olduğunu gördü.)

Tosk: “Kjo e bukur e dheut qe një copë si *gjarpër*, po atij i bëhej një çupë shum’ e bukur, që s’kish në botë” (Sako, 1954, s. 28).

(O dünya güzeli aslında **yılan** gibi bir parçaydı ama ona dünyada var olmayan güzel bir kız gibi görünüyordu.)

Standart: “Deti ishte ushqimi i tyre i panjohur që ata e tresnin edhe në gjumë, siç bënte çdo *gjarpër* që e pinte lagështirën me lëkurën e tij edhe kur i kishte sytë mbyllur” (Blushi, 2011, s. 40).

(Deniz, onlar için uykularında bile sindirebildikleri, gözleri kapalıyken bile derisinden su emen her **yılan** gibi, bilinmeyen bir yiyecekti.)

Yukarıdaki örnek cümlelerde de görüldüğü gibi, Geg diyalektinde *gjarpën* olarak karşımıza çıkan sözcüğün Tosk diyalektinde rotasizme uğradığını ve *gjarpër* olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bu bağlamda Geg diyalektinde geniz ünsüzü olan /n/ sesinin Arnavutçanın standart yazım dilinde de Tosk diyalektinde olduğu gibi

rotasizmin etkisiyle /r/ sesine dönüşen biçimiyle karşımıza çıkmaktadır. Ancak Geg diyalektinde iki ünlü arasına giren /n/ ünsüzünün *hënë, nënë, punë, unazë, anë, enë, e shtunë, dhunë, unë, tanë, tona* gibi hem Tosk diyalektinde hem de standart Arnavutçada rotasizme uğramadan sabit kaldığı görülen sözcüklere de rastlanılmaktadır (Hamiti ve Qamili, 2014, s. 119).

2.2. Geniz Ünlüleri

Geg diyalektinin Tosk diyalektinden bir diğer farkı da geniz ünsüzleri ve bu ünsüzlerin fonetik açıdan etkileyerek ortaya çıkardığı geniz ünlüleridir. Standart Arnavutçada geniz ünlüsü bulunmamaktadır. Geg diyalektinde ise karşımıza iki önemli geniz ünlüsü çıkmaktadır. Bunlar /â/ ve /ê/ geniz ünlüleridir. Bu sesleri geniz ünlüsü yapan Geg diyalektinin /m/, /n/ ve /nj/ geniz ünsüzleridir. Geniz ünlüsü oluşturan geniz ünsüzlerinden en önemlisi ise /n/ sesidir. En az rastlanan ise /m/ geniz ünsüzüdür. Çünkü /m/ sesi birçok sözcükte düşmez ve dolayısıyla kendinden önce gelen ünlüye geniz vasfını yüklemeyiz (Topalli, 2007, s. 117). Geg diyalektinde geniz ünsüzlerinin yarattığı faktörler sebebiyle görülen /â/ ve /ê/ geniz ünlüleri Tosk diyalektinde /ë/ ağız ünlüsü olarak karşımıza çıkmaktadır (Demiraj, 2015, s. 52). Örneğin; *âsht ~ është, atë ~ atë, bāj ~ bëj, çàshtje ~ çështje, domethânë ~ domethënë, dhâmb ~ dhëmbë, hâna ~ hënë, gjā ~ gjë, kâmba ~ këmba, kêtë ~ këtë, lâ ~ lë, mâ ~ më, ndênjë ~ ndenjë, rândësi ~ rëndësi, vë ~ vë, zâ ~ zë, zëmër ~ zëmër* vb.

71

Geg: “*Para sajë Poetit i vjen me dyshue, në mos e ré tuj qenë vajza, xû miqasi me ndonji shkja dhe e pret këtë te dera*” (Fishta, 1958, s. 427).

(Ondan önce şair, acaba **bunu** kapıda bir arkadaşı ile bekleyen o genç kız mı diye şüphe duyuyor.)

Tosk: “*Këtë çupë e martuan ata djelm së largu në një fshat të huaj, thuaj se pa dashuri të s’ëmës e më tepër nga të gjithë Konstandini vuri ngulmin për ta martuar etje*” (Sako, 1954, s. 13).

(**Bu** kızı annesinin rızası olmadan o delikanlılar uzak bir köyde evlendirdiler ve hepsinden çok Konstandin kızı orada evlendirmek konusunda ısrar etti.)

Standart: “*Këtë luftë, Kadare na e ka treguar disa herë në botën e tij romanore*” (Kadare, 2013, s. 11).

(Kadare roman dünyasında **bu** savaşı bize birkaç kez göstermiştir.)

Yukarıdaki verdiğimiz örnek cümlelerden de anlaşılacağı gibi, Geg diyalektinde yazılmış bir metinde kullanılan *kētē* sözcüğü Tosk diyalektinde *kētē* olarak ağız ünlüsüyle karşımıza çıkmaktadır. Arnavutçanın standart yazım dilinde de uzun ünlüler bulunmadığından yapı olarak Tosk diyalektiyle aynı şekilde yazılır ve telaffuz edilir.

Geg: “*Sikurse ngjeti, ashtu edhe në Francë ekzistencializmi **âsht** **mâ** fort njëfarë filozofi idealiste-subjektive se sa ndonji drejtim letrar*” (Kamy, 1961, s. 8).

(Bulunana göre, Fransa’da da varoluşçuluk herhangi bir edebi yönelimden **daha** çok idealist-sübjektif bir felsefedir.)

Tosk: “*Grua, ja ku të lë shtëpinë edhe ke gjithë këto gjëra në shtëpi, se puna ime **është** **më** tepër natën se ditën, prandaj ti fli ditën*” (Sako, 1954, s. 142).

(Hanım, işte sana evi bırakıyorum ve evde bir sürü şey var çünkü benim işim gündüzden **daha** çok gecedir bu yüzden sen de gündüzleri uyu.)

Standart: “*Asgjë nuk **është** **më** e vështirë për njeriun se sa ta marrë një gjë në mënyrë jo personal...*” (Nietzsche, 2001, s. 18).

(Hiçbir şey bir insan için bir şeyi şahsi olarak almayışından **daha** zor değildir...)

Yukarıdaki örnek cümlelerde ise, Geg diyalektinde yazılmış metinde kullanılan *âsht* ve *mâ*, Tosk diyalektinde *është* ve *më* olarak karşımıza çıkmaktadır. Geg diyalektinin /â/ geniz ünlüsünün standart Arnavutçada da /ë/ ağız ünlüsü olarak kullanıldığı ve vurgu sesi olan /ë/ ünlüsünün de *është* örneğinde açıkça görüldüğü gibi Tosk diyalektiyle aynı yapıdadır. Ancak Geg diyalektinde /â/ geniz ünlüsüyle kullanılan *dhânore* > *dhanore*, (*i,e*) *mângët* > (*i,e*) *mangët*, *rânishte* > *ranishte*, *rânor* > *ranor*, *i pâshmangshëm* > *i pashmangshëm*, *zânore* > *zanore*, *vrânësirë* > *vranësirë* gibi bazı sözcükler standart Arnavutçaya /ë/ ünlüsüne değişerek geçmemiştir. Geniz ünlüsü olma özelliğini kaybederek /a/ ağız ünlüsü olarak kalmışlardır (Memushaj, 2005, s. 140).

Geg: “*Me pasë njerzit ka tri **zëmra** / Drue s’tahet Makabeu*” (Fishta, 1995, s. 25).

(İnsanların üç **kalbi** olsa / Ağaçlar kurumaz Makabeu)

Tosk: “*Të lutem të më mësosh / E në erë të qendronj, / Fusha, male dhe shkëmbinj, / Det e kënet’ e lumënj, / Që të gjitha t’i shikonj, / Shpirt e zemër të gëzonj*” (Frashëri, 1995, s. 62).

(Lütfen bana öğret / Ve havada asılı kalsın / Ovalar, dağlar ve yamaçlar / Denizler, bataklıklar ve nehirler / Ki hepsini görsünler / Ruhları ve **kalpleri** sevensin.)

Standart: “*Kur të dy shokët arritën pranë shtëpisë së Bardhës, Aradin filloi ta lëshonte zemra*” (Pipa, 1999, s. 21).

(İki arkadaş Bardha’nın evine vardıklarında Aradi’nin **kalbi** hızla atmaya başladı.)

Geg: “*Mandëj veshi teshat e saj, në krye e vuni kësulën e saj, u shtrë në shtrat, dhe lëshoi perden*” (Grimm, 1955, s. 75).

(Sonra kendi kıyafetlerini giydi, yatağa **yattı** ve perdeyi kapattı.)

Tosk: “*Si e poq mirë e mirë e Ishoi hellin me gjith patë n’ zjem ene u shtri, e bani sikur ishte n’ gjum*” (Sako, 1954, s. 130).

(İyice pişirdikten sonra kazla birlikte közleri de ateşe attı ve yatağa **yatıp** sanki uyuyormuş gibi yaptı.)

Standart: “*Ah, sa mirë tani, sa të lehtë e kam t’i përkul e t’i shtrij të dy këmbëti!*” (Aristofani, 2000, s. 131).

(Ah, şimdi ne güzel iki ayağımı da eğip **uzatmak** ne kolay!)

Geg diyalektinin /ê/ ve /î/ geniz ünlüleri de yukarıdaki örnek cümlelerde görüldüğü gibi, Tosk diyalektinde ve standart Arnavutçada ağız ünlüsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir anlam değişikliği göstermeden sadece /e/ ve /i/ ünlüleri ile yazılır ve seslendirilirler.

2.3. Vurgu

Arnavut dilinde vurgu genellikle sondan bir önceki hecede yapılır. Bu kurala göre bazı istisnai durumlarda yani vurgu son hecede olduğunda Geg diyalektinde gösterilir (Topalli, 2007, s. 78). Bu durum aslında doğru telaffuz ve sözcük grubunun algılanmasında yardımcı olma amacını taşır. Arnavutçada vurgu ile anlam değişikliği çok nadir ve istisna bir durumdur. Tosk diyalektinde ve standart

Arnavutçada ise vurgu yazı dilinde gösterilmez. Standart Arnavutçada vurgu istisnalar hariç genellikle son iki heceden birindedir (Hamiti ve Qamili, 2014, s. 96). Örneğin; *ajrí ~ ajër, dý ~ dy, endé ~ ende, lírí ~ líri, qáj ~ qaj, pí ~ pi, rakí ~ raki, shtëpí ~ shtëpi, ushtár ~ ushtar, vllá ~ vëlla, zotní ~ zotëri* vb.

Geg: “*Poeti hin me një herë në temë tuj u bâ të njoftun lexuesavet fëtyrën tipike të Shqiptarit, **ushtár** në shërbim të Mbretit, trim, luftár, i urtë, i gatshëm kurdoherë me rá në luftë a por me marrë pjesë nder kuvende urtije e kanuni*” (Fishta, 1958, s. 197).

(Şair, okuyuculara, Kralın hizmetinde **asker**, kahraman, savaşçı, uysal, dua etmeye ya da hikmet ve kanun meclislerine katılmak için her zaman hazır olan Arnavutların tipik yüzünü anlatmak için hemen konuya girer.)

Tosk: “*U dha urdhëri nga mbreti që çdo familje duhet të dergonte nga një **ushtar***” (Sako, 1954, s. 152).

(Her ailenin bir **asker** göndermesi gerektiği konusunda kral tarafından emir verildi.)

Standart: “*Një **ushtar** me llambë vajguri në dorë ndriçoi fytyrat e hetuesve*” (Kadare, 2009, s. 170).

(Elinde gaz lambası olan bir **asker** soruşturmacıların yüzünü aydınlattı.)

Yukarıdaki örnek cümlelerden de anlaşılacağı üzere, Geg diyalektinde kullanılan *ushtár* sözcüğünün son hecesindeki vurgu yazı dilinde belirtilmiştir. Ancak aynı sözcük Tosk diyalekti ve standart Arnavut dilinde herhangi bir vurgu işareti bulunmadan karşımıza çıkmaktadır.

Geg: “*I zbriti kalit përpara **shtëpis** së madhe të mbulueme me tjegulla, e shtini kalin në derë, dhe, tue trokite kadale me bisht të kamxhikut në dritare, thërritë*” (Shollohov, 1951, s. 6).

(Kiremitlerle kaplı büyük **evin** önünde atından indi, atı kapıya bağladı ve kamçının kuyruğuyla hafifçe pencereye vurarak bağırdı.)

Tosk: “*Kështu gomari, qeni, macja e gjeli u bënë zot të **shtëpisë** e rrojtën shum kohë gjallë e të kënaqur*” (Sako, 1954, s. 181).

(Böylece eşek, köpek, kedi ve horoz **evin** efendileri oldular ve uzun süre mutlu bir şekilde yaşadılar.)

Standart: “*Duke ecur drejt shtëpisë, pyetjet, si ndodhi, pse etj., do të më ngjanin përherë e më pa kuptim, gjersa vetvetiu të fikeshin*” (Kadare, 2014, s. 39).

(Eve doğru yürürken, nasıl oldu, neden vb. gibi sorular kendi kendilerine yok olana kadar git gide daha da anlamsız gelecekti.)

Bir diğer örnekte ise, Geg diyalektinde datif çekimde kullanılan *shtëpi* sözcüğü *shtëpis* olarak karşımıza çıkarken, Tosk diyalektinde aynı eklerle çekimlenen genitif halinde ve standart Arnavutçada da datif çekiminde sonuna /ë/ vurgu sesini alarak *shtëpisë* şeklinde vurgu gösterilmeden kullanılmaktadır. Geg diyalektinin yazı dilinde sondaki vurgu sesi olan /ë/ düşerken, Tosk diyalektinde ve standart Arnavutçada ise düşmez. Bu bağlamda Geg diyalektinde Tosk diyalektine nazaran içinde /ë/ sesi geçen birçok sözcüğün /l/, /m/ ve /n/ gibi ünsüzlere bağlı olarak hangi hecede olursa olsun düşebildiği bilinmektedir (Shkurtaç, 2016, s. 51-52).

2.4. Diftonglar

Arnavutçada kapalı ünlüler /i/, /u/ ve /y/ devamında başka bir sesli ile buluştuğunda hece olma özelliğini kaybeder ve diftong olurlar. Bu seslerin aldığı duruma göre diftonglar kapalı ve açık olmak üzere ikiye ayrılırlar. Kapalı ünlüler /i/, /u/ ve /y/ sesleri başta olduğunda açıktır. Tam aksine bu sesler sonda olduğunda ise diftong kapalıdır. Aynı zamanda vurgulu ses başta veya sonda ise diftong düşücü veya yükselticidir (Hamiti ve Qamili, 2014, s. 113). Bu bağlamda her iki diyalekte de ortak kullanılan /ye/ ve /ie/ diftongları herhangi bir değişime uğramazlar ve olduğu gibi kalırlar (Kostallari vd., 1973, s. 21). Standart Arnavutçada da bu durum değişmez. Örneğin *diell*, *dyer*, *tryezë* gibi. Fakat Geg diyalektinde kullanılan /ue/ diftongu Tosk diyalektinde /ua/ olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu diftong değişimi iki diyalekt arasındaki fonetik ayrımı ayırt etmede önemli rol taşır. Aynı zamanda Tosk diyalektindeki /ua/ diftongunda vurgu /u/ sesine yapılır (Luka, 2010, s. 160). Örneğin; *duert* ~ *duart*, *grue* ~ *grua*, *shkruej* ~ *shkruaj* gibi.

Geg: “*Prometheu kish një djalë emnit Dheukalion, i cili kish për grue Pyrrën*” (Floqi, 2023, s. 29).

(Prometheu'nun, **kadını** Pyrra olan Dheukalion adında bir oğlu vardı.)

Tosk: “Erveheja qe një **grua**, / që s’kish adhoqe nd’atë dite: / vajzë dhe si u martua, / posi hëna që bën dritë...” (Hamiti, 2001, s. 205).

(Erveheja bir **kadını** / o günlerde arkadaşı olmayan / genç kızdı ve evlendiği gibi / ılık saçan ay gibi oldu...)

Standart: “Nëna e Klarës ishte një **grua** trupvogël, e hequr në fytyrë, dhe kish dalë me sytë drejtuar nga ana e djathtë e fotos, si të planifikonte të arratisesh sapo fotografi të shkrepse aparatin” (Wiseman, 2018, s. 86).

(Klara'nın annesi minyon ve sıksa bir yüzü olan bir **kadını** ve sanki fotoğrafçı fotoğraf makinesine basar basmaz kaçma planı yapıyormuş gibi gözleri fotoğrafın sağına bakarken çıkmıştı.)

Yukarıdaki örnek cümlelerden de görüleceği üzere, Geg diyalektinde /ue/ diftonguyla oluşmuş *grue* sözcüğü Tosk diyalekti ve standart Arnavut dilinde /ua/ diftonguna dönüşerek *grua* biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Arnavutçanın diftonglarını oluşturan /y/ ve /i/ ünlüleri, az sayıda örnekte değişiklik gösteren ünlüler olarak da karşımıza çıkabilirler. Arnavutçanın ilk yazılı edebi eseri olan *Meshari*'yi inceleyen Albanologlar, /y/ sesinin aslında /u/ sesi ile /i/ yarım sesinin birleşmesinden meydana geldiğini savunurlar (Topalli, 2007, s. 96-98). Örnek olarak *fryt/frujt* sözcüğüne Gjon Buzuku'dan alıntı yaparlar. Bu yüzden /y/ sesinin Arnavutçanın Roma dönemi veya daha eski dönemlerde Latince ile başlayan ilişkisi sebebiyle oluştuğu düşünülmektedir. Bu bağlamda eski dönemlerden itibaren var olduğu kabul edilen /y/ sesinin bazı sözcüklerde /i/ sesine dönüştüğü görülmektedir. Diyalektler açısından ise birkaç sözcükte karşımıza çıkan nadir bir durumdur (Beci, 2004, s. 86). Örneğin; *byber ~ biber (piper)*, *bylbyl ~ bilbil*, *krypë ~ kripë* vb.

Geg: “Nën koren e akulltë, bora ásht si **krypë** shum e madhe, kokriza dhe e thyeshëme thërritë” (Shollohov, 1951, s. 113).

(Donmuş kabukta kar büyük tanecikli ve kırılğan **tuz** gibidir.)

Tosk: “*E tashti ky plaku na mer gomarkën, i venë këto çupat një çikë bukë e një çikë kripë në torbë edhe shkon ky plaku të bëjë dru, edhe vajti në një pyll të math*” (Sako, 1954, s. 139).

(Şimdi de bu köylü adam eşeği alıyor, kızları da torbasına biraz ekmek ve biraz **tuz** koyuyor ve yaşlı adam odun satın almak için büyük bir ormana gidiyor.)

Standart: “*Në vend të këtyre, duhet të konsumohen perime të gjelbra dhe kos të përzier me ujë, si dhe pak kripë*” (Guri, 2013, s. 54).

(Bunların yerine yeşil sebzelerin, su ve biraz **tuz** ile karıştırılmış yoğurdun tüketilmesi gerekir.)

Yukarıdaki örnek cümlelerde de açıkça görüldüğü gibi, Geg diyalektinde /y/ sesiyle karşımıza çıkan *krypë* sözcüğü Tosk diyalekti ve standart Arnavut dilinde /i/ ünlüsüne dönüşerek *kripë* biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

2.5. Hece Değişimi /vo-/ ~ /va-/

77

Geg diyalektinde /vo-/ hecesi ile başlayan sözcükler *Tosk* diyalektinde /va-/ ile karşımıza çıkar (Topalli, 2007, s. 190). Arnavutçada /o/ sesinin /a/ sesine dönüşmesi tarihsel bir sürece dayandırılır. Bu olayın birçok Hint-Avrupa dilinde görülmesi nedeniyle XIX. yüzyılda öne sürülen tezlerle doğrudan bağlıdır. Bu sebepten dolayı birçok bilim adamı Arnavut dilini klasik dillerle yakınlaştırma gayreti içinde olmuştur. Lakin Arnavutçada bu duruma uyan çok fazla sözcük bulunmadığından /vo-/ hecesi ile verilebilecek örnek sayısı azdır (Kadriu, 2002, s. 23). Örneğin; *voj* ~ *vaj*, (*i,e*) *vokt* ~ (*i, e*) *vakët*, (*i,e*) *vorfën* ~ (*i, e*) *varfër*, *vorr* ~ *varr*, *votër* ~ *vatër* gibi.

Geg: “*U këtheva në votër të thatë thërrit*” (Shollohov, 1951, s. 20).

(Sıcak **ocağa** geri döndüm.)

Tosk: “*Gjeli hipën në tra, macja shtrihet në vatër në hi, gomari në koridor e qeni efër derës*” (Sako, 1954, s. 181).

(Horoz kirişe tırmanır, kedi küllerin içinde **ocağın** üzerinde, eşek koridorda, köpek ise kapının yanında yatardı.)

Standart: “*Prandaj, për të arritur të vërtetën, nuk duhet të përdorim vetëm arsyen si qendër të mendimeve, por edhe zemrën si vatër të ndjenjave*” (Topbash, 2014, s. 67).

(Bu yüzden gerçeğe ulaşmak için düşüncelerimizin merkezi olarak sadece sebebi değil duygularımızın **ocağı** olarak da yüreğimizi kullanmamız gerekir.)

Arnavutçanın Geg diyalektinde /vo-/ hecesi ile başlayan sözcüklerin Tosk diyalektinde /va-/ hecesine dönüşmesi yukarıdaki örnek cümlelerde de açıkça görülmektedir. Standart Arnavutçada da durum Tosk diyalekti ile aynıdır. Arnavut dilinin hem Geg hem Tosk diyalektlerinde /vo-/ hecesi ile başlayan ve yukarıdaki bu kurala uymayan sözcükler yabancı kökenli olup istisnai bir durum içermektedirler. Bu sözcüklerde /o/ sesi /a/ sesine dönüşmediği gibi standart Arnavutça yazım dilinde de aynı biçimde yer alırlar.

Sonuç

Arnavut toplumunun Balkan coğrafyasındaki sınırları, Arnavutluk ve Kosova'nın ötesinde birçok ülkeye uzanmaktadır. Tarihsel süreçler ışığında Balkanların en eski halklarından biri olan İller toplumunun soyundan geldikleri kabul edilen Arnavut toplumu, zaman içinde farklı bölgelere doğru göç etmiştir. Arnavutçanın diyalektleri coğrafi dağılımlarına göre incelendiğinde, İtalya, Ukrayna ve Bulgaristan gibi uzak bölgelere yayılmış ağızlara da sahip oldukları tespit edilmiştir. Yerleştikleri bölgelerde diyalektlerin genel özelliklerini korudukları ancak ağızlarda yaşanan değişimler nedeniyle bölgesel olarak ağız gruplarına adlandırıldıkları görülmektedir. Ancak mesafelerin uzaklığına bakılmaksızın hangi ağız grubuna ayrılırsa ayrılısın, Geg ve Tosk diyalektleri hem ağızları hem de konuşucularını temsilen çatı görevi görmektedir. Bu bağlamda, Geg ve Tosk kavramlarının sadece diyalektlerde değil, aynı zamanda coğrafi olarak Arnavut toplumunun adlandırılmasında da önemli bir yere sahip olduğu sonucuna net bir biçimde ulaşılmaktadır. Bu durum özellikle Tosk diyalektindeki Labëri, Çamëri ve Arbëresh ağızlarındaki adlandırmalarda da karşımıza çıkmaktadır. Arnavutluk'un kuzeyinde yaşayan Arnavutların kendilerini Geg, güneydekilerin de Tosk olarak adlandırmasının yanı sıra Tosklar, ağızlara göre Lab, Çam ve Arbëresh olarak da kendilerini ifade ederler. Dolayısıyla, Arnavut dilinin her iki ana diyalektinin de ağızlara ayrılmasının en belirgin nedenlerinin başında tarihi süreçlerde yaşanan

etkileşimler, coğrafi ayrımlar ve bunların sonucunda karşılaşılan durumlar olduğu anlaşılmaktadır.

Arnavutçanın Geg ve Tosk diyalektlerini karşılaştırdığımızda en belirgin farklılıkların sırasıyla fonetik, morfolojik ve leksikolojik düzlemde gerçekleştiği açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıkların ortaya çıkışının Arnavutçanın iç dinamikleri bağlamında tarihsel göçler, coğrafi durumlar, sosyopolitik ayrışmalar ve kültürel etkileşimler gibi birçok faktörle ilişkili olduğu görülmektedir. Geçişken bir yapıya sahip olmasının yanı sıra İşkombi nehri, hem diyalektlerin sınır çizgisi olarak kabul görmekte hem de tarihsel ve sosyokültürel anlamda Arnavut toplumunu ikiye ayıran bir simge görevindedir. Sınırların kuzeyinde yer alan Geg diyalektinin fonetik açıdan geniz ünlüleri, uzun ünsüzleri ve geniz ünsüzleri gibi arkaik formları önemli ölçüde muhafaza ettiği, Tosk diyalektinin ise geniz seslerini düz, uzun ünlüleri de ağız ünlüsü olarak farklı biçimde telaffuz ettiği görülmektedir. Bunların yanı sıra vurgunun diyalektlerdeki değişkenliği ile vurgu seslerinin kullanımı ve diftonglardaki ses değişimleri gibi birçok farklılık da bulunmaktadır. Bunların sayı ve farklılıkları İşkombi Nehrinin etrafındaki geçişken sınırlarda azalırken, kuzey ve güneye doğru çeşitlenen ağızlar özelinde daha belirgin bir artışa sahne olmaktadır. Fonetik çeşitlilik aynı zamanda diyalektlerin morfolojik ve leksikolojik tüm dil özelliklerinde de kendini göstermektedir. Bu açıdan diyalektlerdeki fonetik özellikler hem sayıca en fazla hem en belirgin düzeyde hem de en geniş ölçekte farklılıkların ve çeşitliliklerin merkezi konumundadır.

Diyalektlerin fonetik farklılıklarının ortak yazım dili olan standart Arnavutçaya etkisi ise içinde çok fazla tartışma barındırmayan bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Diyalektlerin ağız özelliklerine inmeden, genel bir düzlemde, en belirgin ve ayırt edici fonetik unsurlarının incelendiği çalışmamızdaki örneklerden de açıkça anlaşılabacağı üzere, standart Arnavutça istisnalar dışında Tosk diyalekti tabanlı bir çatı görevindedir. Geg diyalektine özgü fonetik unsurlar, morfolojik ve leksikolojik alanlarda da görüldüğü gibi az sayıda ya da asli görevlerinin dışında kalmış bir biçimde standart Arnavutçaya aktarılmıştır. Bu durumda, diyalektlerin ve özellikle bölgesel bazı ağızlardaki marjinal farklılıkların, ortak bir yazım dili fikriyle oluşturulan standart Arnavutçada hangi düzlemde harmanlandığı soru işaretidir. Bu bağlamda, çeşitliliğin aza indirilmesi, farklılıkların

ortaklaşması ve tüm Arnavut toplumu tarafından kabul görmesi beklenen standart Arnavutçanın, tarafsız bir çatı dili konumunda olmadığı da görülmektedir.

Sonuç olarak, Arnavutçanın Geg ve Tosk diyalektlerinin tarihsel süreçlerine, coğrafi dağılımlarına ve dil özelliklerine yoğunlaştığımız ve bu bağlamda fonetik açıdan en belirleyici unsurlarına odaklanılarak standart yazım dilindeki yerini incelediğimiz çalışmamızdaki bulgular şunlardır:

1. Geg ve Tosk diyalektleri sadece dil bilimsel bir ayrımı değil, aynı zamanda tarihsel, coğrafi ve sosyokültürel açıdan çok katmanlı bir yapıyı yansıtmaktadır.
2. Geg ve Tosk diyalektlerinin ağız unsurlarıyla sınırları çizilen coğrafi dağılımı, tarihsel süreçlerde yaşanan göçlerin, siyasi, sosyal ve kültürel birçok etkileşimin izlerini taşımaktadır.
3. Diyalektler arasındaki fonetik ayrımlar tüm dil özelliklerinde yer alan en belirgin farklılıklar olarak karşımıza çıkmaktadır.
4. Geg diyalektinin dil yapısında geniz sesleri gibi arkaik biçimleri koruduğu, Tosk diyalektinde ise sadeleşmenin veya kaybolmanın ön planda olduğu görülmektedir.
5. Morfolojik açıdan da Geg diyalektinin daha eski biçimleri barındırdığı, Tosk diyalektinin ise analitik ve sade yapılara sahip olduğu anlaşılmaktadır.
6. Leksikolojik açıdan her iki diyalektin de coğrafi ve sosyokültürel etkileşimleri öne çıkmaktadır.
7. Standart Arnavutçaya fonetik açıdan Tosk diyalektinin etkisinin Geg diyalektine göre aşırı derecede fazla olduğu açıkça görülmektedir.

Çalışmamızdaki bulgular Arnavut dilinin diyalektlerini genel bir bakış açısıyla tasnif ederken yalnızca dil özellikleri bağlamında değil, aynı zamanda tarihi, coğrafi ve sosyokültürel birçok katmanın etkisini de yansıtmaya çalışmıştır. Geg ve Tosk diyalektlerinin dil özellikleri, fonetik, morfolojik ve leksikolojik açılardan detaylandırılarak konunun daha net anlaşılabilmesi adına bilgiler verilmiştir. Literatürde en belirgin fonetik farklılıklar üzerine genel kanaatin tüm unsurları birbirleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve standart yazım dilindeki karşılığı gösterilmiştir. Arnavut dili üzerine Türkiye’de yapılan çalışmaların az sayıda olması nedeniyle birçok konunun detaylı bir biçimde incelenmesi gerekmektedir. Bu

bağlamda çalışmamız, Türkçe literatürde Arnavut dilinin diyalektleri bağlamında bir boşluğu doldurması açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda çalışmanın bulgularında tespit edilen birçok noktanın da gelecek çalışmalara ışık tutması beklenmektedir.

Etik Beyan

Çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmamanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Kaynakça

- Agalliu, F. (2002). Emri. Sh. Demiraj (der.), *Gramatika e Gjuhës Shqipe Morfologjia* (Cilt 1), Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Ajeti, I. (2017). *Studime për gjuhën shqipe: vepra të zgjedhura*. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.
- Alpan, N. (1979). *Arnavut alfabesi nasıl doğdu?*. Kişisel Yayın.
- Aristofani, (2000). *Grerakët* (Sh. Çuçka, çev.). Toena.
- Beci, B. (1970a). Gjurmime i të folmeve qëndrore të dialektit të veriut. *Studime Filologjike*, 2, 109-115.
- Beci, B. (1970b). Grupi perëndimor i nëndialektit verior të gegërishtes. *Studime Filologjike*, 3, 125- 145.
- Beci, B. (1971). Realizime në studimin e të folmeve lindore të dialektit verior të shqipes. *Studime Filologjike*, 1, 165- 176.
- Beci, B. (1978). Rreth tipareve karakteristike të dy dialekteve të shqipes. *Studime Filologjike*, 4, 53-87.

- Beci, B. (1982). Lashtësia e diaklekteve të shqipes – dëshmi e vendbanimit të hershëm të shqiptarëve. *Studime Filologjike*, 3, 65-75.
- Beci, B. (1987). Gegërishtja veriore dhe grupimi i të folmeve të saj. *Studime Filologjike*, 3, 61-81.
- Beci, B. (2004). *Fonetika e gjuhës shqipe*. Edfa.
- Blushi, B. (2011). *Shqipëria*. Mapo.
- Bozbor, N. (1997). *Osmanlı yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut ulusçuluğunun gelişimi*. Boyut.
- Buchholz, O. ve Fiedler, W. (1987). *Albanische gramatik*. Verlag Enzyklopädie.
- Çabej, E. (1976). *Studime gjuhësore III*. Rilindja.
- Çabej, E. (2008). *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*. Çabej.
- Çeliku, M. (1968). Mbi grupin e të folmeve të gegërishtës jugore. *Studime Filologjike*, 3, 123-134.
- Demiraj, Sh. (1988). *Gjuha shqipe dhe historia e saj*. Librit Universitar.
- Demiraj, Sh. (2006). *The origin of the Albanians: linguistically investigated*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë.
- Demiraj, Sh. (2015). *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë.
- Desnitskaya, A. V. (1968). *Albanskiy yazık i yivo dialekti*. Nauka.
- Fishta, Gj. (1958). *Lahuta e malësisë* (2. baski). A. Urbinati.
- Fishta, Gj. (1995). *Juda Makabe*. Berati.
- Floqi, K. (2023). *Pellagë e Helenë: studim etnologjik e lingistik*. M&B.
- Fortson, B. W. (2009). *Indo-european language and culture: an introduction* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
- Frashëri, N. (1995). *Të vegjëlit*. Berati.
- Friedman, V. A. (2004). *Studies on Albanian and other Balkan language*. Dukagjini.

- Gjinari, J. (1966). Sprovë për një ndarje dialektore të gjuhës shqipe. *Studime Filologjike*, 4, 99-116.
- Gjinari, J. (1972). *Dialectologjia shqiptare*. Universiteti Shtetëror i Tiranës.
- Gjinari, J. (1976). Struktura dialektore e shqipes e pare në lidhje me historinë e popullit. *Studime Filologjike*, 3, 127-147.
- Gjinari, J. (1985). Marrëdhëniet e sotme të gjuhës letrare me dialektet. *Studime Filologjike*, 1, 43- 51.
- Grim, V. (1955). *Tre vllazën dhe prralla tjera* (S. Imami ve M. Kadiçi, çev.). Mustafa Bakija.
- Guri, S. (2013). *Psikologjia e ushqyerjes: të shqyesh, të hash apo të ushqehesh?*. Filozofia Urbane.
- Hamiti, A. (2005). *Fonetika dhe fonologjia e gjuhës standarde shqipe*. Interdiskont.
- Hamiti, A. ve Qamili, A. (2014). *Dialektologjia e gjuhës shqipe*. UIShM.
- Hamiti, S. (2001). *Letërsia shqiptare e vjetër: për vitin e pare të shkollave të mesme të përgjithsme*. Shblsh.
- Islamaj, S. ve Thaçi-Mehmetaj, N. (2013). *Gjuha shqipe: përmbledje gramatikës shqipe*. Dukagjini.
- Kadare, I. (2007). *Darka e gabuar* (3. Baskı). Onufri.
- Kadare, I. (2013). *Bisedë për brilantet në pasditen e dhjetorit (tregime dhe novela)*. Onufri.
- Kadare, I. (2014). *Mëngjeset në kafe Rostand: motive të Parisit*. Onufri.
- Kadare, I. (2022). *Taş kentin düşüşü* (E. Dillioğlu, çev.). Ketebe.
- Kadriu, Z. (2002). *Dialektet dhe të folmet e shqiptarëve në Maqedoni*. Blana.
- Kallamata, A. (2005). Dialekte dhe standarde. *Gjuha Shqipe*, 3, 79-85.
- Kamy, A. (1961). *I hueji* (F. Perolli ve G. Luboteni, çev.). Rilindja.
- Kostallari, A., Domi, M., Çabej E., ve Lafe, E. (1973). *Drejtshkrimi i gjuhës shqipe*. Akademia e Shkencave e RP të Shqipërisë Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Luka, D. (2010). *Studime për historinë e gjuhës shqipe*. Qendra e Studimeve Albanologjike.

- Memushaj, R. (2005). *Shqipja standarde: si ta flasim dhe ta shkruajmë*. Toena.
- Mulaku, R. (1997). Baza dialektore e gjuhës sotme letrare shqipe. *Gjuha Shqipe*, 1, 7-10.
- Mulaku, R. (2009). Gjuha standarde dhe kultura letrare. *Gjuha Shqipe*, 2, 20-26.
- Nietzsche, F. (2001). *Udhëtari dhe hija e tij* (T. Hatia, çev.). Bargjini.
- Ollomani, F. (2020). E foljma e lumës pasuri e gegërishtes verilindore. *Albanologjia*, 7(13/14), 100-114.
- Pipa, A. (1999). *Bardha e Temalit* (S. Caci, çev.). Mësonjëtorja e Parë.
- Rrokaj, Sh. (2012). Roli i dialekteve në zgjerimin e standardit. *Gjuha Shqipe*, 1, 45-51.
- Sako, Z. (1954). *Pralla popullore shqiptare*. Instituti i Shkencave.
- Sezer, U. (2024). İki dil ve kültür arasında bir isim: Şemsettin Sami. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 24, 241-266.
- Shkurtaj, Gj. (2016). *Dialektet e shqipes*. Albanian University Press.
- Shollohov, M. (1951). *Ledina e lavrueme* (V. Shita, çev.). Mustafa Bakija.
- Skendi, S. (1967). *The Albanian national awakening 1878-1912*. Princeton University Press.
- Topalli, K. (2007). *Fonetika historike e gjuhës shqipe*. Dituria.
- Topbash, O. N. (2014). *Arsyeja dhe filozofia në këndvështrimin Islam*. Progresi.
- Totoni, M. (1978). Çështje të studimit të sintaksës dialektore. *Studime Fiologjike*, 4, 89-95.
- Veselaj, N. (2015). *Drejt standardizimit të gjuhës shqipe*. Era.
- Wiseman, E. M. (2016). *Misteret e Klarës* (M. Çraga çev.). Living.